

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Джеймс Мейс (США, Вашингтон),
В. Ф. Солдатенко (Київ)

Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника

У своєму автобіографічному романі «Третя рота» Володимир Сосюра напише: «І ось Хвильовий застрелився, застрелився Скрипник, якого я любив усім серцем і дивився як на мого комуністичного батька, називаючи «червоним левом революції».

Тут же Сосюра згадує, що він писав до Скрипника декілька листів, у яких каявся у своїх ухилах як поет, тому що дивився на нього як на партійного керівника, «математика революції».

Математик революції — визначення глибоко символічне і досить точне, Микола Олексійович Скрипник був марксистом-ленінцем, професійним революціонером. Він був практиком і водночас теоретиком з багатьох питань революційної боротьби, багато в чому цікавий, багато в чому помилковий. І, можливо, його творам, зібраним у прижиттєвому п'ятитомнику, судилася б доля творів багатьох так званих периферійних божків, коли б не увійшов він у вдячну пам'ять українців, як той, хто заслужив своєю подвижницькою працею титулу «батька українізації» — унікального процесу 20-х — 30-х років, який спричинився до українського культурного відродження того часу.

Микола Скрипник більше ніж будь-хто інший був теоретичним творцем українського шляху до соціалізму: одним із родоначальників того специфічного явища, який ми сьогодні називаємо національним комунізмом в Україні. Він ніколи не йшов всупереч офіційній лінії партії чи радянського уряду. Але певний час саме він планував і скеровував розвиток процесів у КП(б)У і в українському суспільстві. Діяльність Миколи Скрипника — це спроба знайти особливий національний шлях до соціалізму в рамках української держави, що була в складі СРСР. Але він розумів Союз не як унітарну централізовану державу, а як асоціацію вільних народів, федерацію незалежних соціалістичних держав у постійному політичному і економічному альянсі проти світового капіталізму.

Микола Скрипник не сприймав ідеї політичної і культурної домінації Москви над колишніми поневоленими царською Росією народами, він боровся проти спроб використання «російської ідеї» як політичного клею для творення русоцентристської тоталітарної імперії. Діяльність Миколи Скрипника можна розглядати в одному ряду з діяльністю таких комуністичних діячів, як Б. Тіто чи В. Гомулка, але історична перевага Скрипника в тому, що він стояв біля самих витоків національного комунізму. І хоч не займав ні в партії, ні в державі перших посад, саме він контролював і скеровував національну політику України у 20-х — 30-х роках.

Національний комунізм — це «шлюб» ленінізму та національних побажань у встановленні і визнанні цінності нації побіч інших пріоритетів соціалістичного будівництва. На зразок того, як пізніше в країнах середньосхідної Європи, що іменувались державами народної демократії, національний комунізм в Україні був продуктом специфічної політичної кон'юнктури в пункті, де сила національних устремлінь зробила пряму владу Москви надзвичайно проблематичною і конфліктною. Якби суспільний розвиток в Україні пішов пропонуваним націонал-комуністами шляхом, суспільний лад мав шанс бути справді демократичним. Проте

національні комуністи не могли знайти для себе місце між Москвою і Україною. Вони були досить лояльні для Москви та досить патріотичні для нації, яку вони скеровували.

Треба зважити, що національний комунізм в Україні мав досить сильне коріння, тому що український національний рух часів царської Росії завжди мав соціалістичний характер і несоціалістичні націоналісти ніколи не мали масової підтримки. І оскільки радянська влада в Україні була встановлена при опорі на російські багнети, дуже швидко стало очевидно навіть самим більшовикам, що стабільна радянська Україна неможлива без підтримки частини українських радикалів. У цьому процесі національного самоусвідомлення більшовиків в Україні та в СРСР Скрипник грав центральну роль.

Постать Миколи Скрипника — складна і неоднозначна. Оцінювати його, послугуючись тільки чорними або тільки білими фарбами, неможливо. Микола Скрипник — це тугий клубок суперечностей, конфліктів, компромісів, поступок і в той же час фанатичної роботи на терені національної політики.

Наявні публікації про Скрипника навряд чи можуть задовольнити інтерес до цієї непересічної особистості¹. Деякі з них — малопрофесійні, неглибокі², почасти кон'юнктурні, так би мовити перехідні³. Ті ж, що свого часу побачили світ за кордоном⁴, як правило, виявляють брак чи обмеженість документальної джерельної бази, особливо щодо найцікавішого, найважливішого періоду життя і творчості — завершального.

Видані після десятиліть вагань і зволікань його вибрані твори⁵, хоч і ввібрали в себе новітні наукові здобутки, дуже обмежені в обсязі, не можуть за охопленням творчої спадщини не те, щоб стати врівень, а навіть наблизитись до п'ятитомника статей і промов М. Скрипника, що вийшли на початку 30-х років⁶.

Народився Микола Олексійович Скрипник 13 (25 н. ст.) січня 1872 р. у сім'ї залізничного службовця Олексія Касяновича та акушерки Олександри Пилипівни у слободі Ясинуватій Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Опановував знання у Барвінківській двокласній слобідській школі та Ізюмському реальному училищі. Багато читав позапрограмних книжок. Це і українська класика, передусім Т. Шевченко, це і твори російських революціонерів-демократів, народників. Як наслідок — юнацьке захоплення бунтарськими мріями, настроями і спроба самому зайнятися пропагандою нехай ще й неусталених, суперечливих ідей, що уявлялись революційними. Перший результат — виключення з училища.

Винитись М. Скрипник не став. Зайнявся самоосвітою. Поступово соціалістична, марксистська література витіснила всю іншу. «З 1897 року я вже вів свою роботу, як марксист, соціал-демократ і з цього часу вважаю себе членом партії»⁷.

У 1900 р. Микола Скрипник вступає до відомого революційними традиціями Петербурзького технологічного інституту. (Екзамени за реальне училище були складені екстерном того ж року.) Першокурсник через старших товаришів досить швидко зближується з соціал-демократами — «твердокам'яними», виявляє неабияку активність у студентських заворушеннях, що хвилею прокотились по країні. Тепер уже — виключення з інституту і після ув'язнення — перше заслання — до Катеринослава. Так надії на вищу освіту, на вузівський диплом закреслено назавжди.

Микола Скрипник став на дорогу борця цілком свідомо. Став, непогано уявляючи долю революціонера в такій поліцейській країні, як Росія. Проте, мабуть, ніяк не сподівався, що за ним аж п'ятнадцять разів з гуркотом будуть зачинятися ковані ґрати в'язниць, що сім разів він буде засилатись урядовцями подалі від революційних центрів (Катеринослав і Онега, Туруханськ і Єнісейськ, Красноярськ, Якутськ і Моршанськ). Не знав, що засуджуватиметься царським судом загалом до 34 років позбавлення волі (більше половини відпущеного долею віку), а одного разу, заочно — навіть до страти, що кілька разів, хоч і з неймовірними труднощами, та все ж

кінець кінцем щасливо вириватиметься з рук жандармів і знову й знову поринатиме з головою у таку тяжку, звияжну — аж до виснажливості і втрати здоров'я (здатність до такої самопожертви вважалася звичним явищем для російських інтелігентів) революційну борню.

Для характеристики життя Скрипника у короткі перерви між арештами теж надзвичайно важко знайти якісь спокійні епітети, тони. Постійні зміни нелегальних місць проживання (Петербург, Саратов, Вольськ, Нижній Новгород, Харків, Катеринбург, Перм, Нижній Тагіл, Одеса, Київ, Рига, Ярославль, Красноярськ, Москва, Уфа — всіх не згадати), виконання дедалі нових завдань. Не так легко віднайти такі види легальної і нелегальної діяльності, якими б через необхідність не довелось займатись професійному революціонерів. При цьому — випадкові мізерні заробітки, які й заробітками назвати важко. З найважливіших функцій в дожовтневий час — член редакції «Правди», головний редактор журналу «Вопросы страхования».

На відміну від багатьох інших працівників такого масштабу — в еміграції не був. За кордон взагалі, за єдиним винятком, виїжджав лише для участі у партійних форумах. В Україні після першої російської революції теж не довелось бувати. І супутницею життя — Марію Миколаївну Межеву — знайшов далеко від Батьківщини — в Сибіру.

Лютнева революція застала Миколу Олексійовича на засланні у Моршанську. Він очолив виконком місцевої Ради робітничих депутатів, а наприкінці травня 1917 р. його викликали для роботи в Петроград. Тут він був обраний секретарем Центральної Ради фабрично-заводських комітетів, був делегатом I Всеросійського з'їзду Рад і обраним до ВЦВК Рад, був делегатом VI з'їзду РСДРП(б) і обраним кандидатом у члени ЦК, увійшов до Військово-революційного комітету при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів, брав активну участь в організації і проведенні жовтневого збройного повстання.

Кінець 1917 р. різко змінив життєвий вектор Скрипника. I Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові (11 — 12 грудня) заочно обрав його членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад. Тоді ж Миколу Олексійовича ввели і до складу робітничо-селянського уряду — Народного Секретаріату як народного секретаря праці. Слід було готуватись до від'їзду.

Микола Скрипник виявив певні вагання — не був переконаний, що момент повернення на Батьківщину найкращий. Хоч завжди цікавився розвитком подій в Україні, де востаннє був більше десяти років тому, звісно, здалеку достеменно розібратись у новітніх політичних хитросплетіннях не міг.

Не могло, зокрема, не викликати питань, не насторожувати те, якими шляхами пішов процес самовизначення українського народу. Цей процес дуже своєрідно поєднався, переплівся з боротьбою за владу. В результаті виникло два владних центри. Перший — Центральна Рада і Генеральний Секретаріат — репрезентували у Києві Українську Народну Республіку як автономну частину неіснуючої федерації. Другий — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад і Народний Секретаріат — уособлювали в Харкові Радянську Україну з тією ж офіційною назвою — «Українська Народна Республіка», що теж заявила про федеративний зв'язок з Росією. Якщо перші відмовились визнати РНК урядом Росії, то другі — навпаки, відразу ж заявили про поширення на Україну чинності всіх його декретів, заручились підтримкою Петрограда, заявили про неправомочність Центральної Ради, розпочали боротьбу проти неї. Особисто для Скрипника ситуація із зайняттям відповідальної посади в уряді набирала своєрідного вигляду: начебто треба було на ходу вскочити на підніжку поїзда, що вже відійшов від перону, чимдалі набирає швидкості, але поки що невідомо, куди він направляється. У разі ж необхідності зміни маршруту треба було, як мінімум, перебрatись до локомотива і приймати відповідні рішення. Та врешті-решт Микола Олексійович уже давно звик до того, що слід долати

внутрішні перестороги і в інтересах революції займатись справою, яка уявлялась найважливішою. До того ж і Ленін настійно домагався прискорити від'їзд⁸, бажаючи, очевидно, мати вірного випробуваного соратника в одній з тих точок, яка уявлялась найгарячішою, тією, де вирішувалось майбутнє класового протистояння.

Прибувши наприкінці грудня 1917 р. на Україну, Скрипник з усією серйозністю занурився у справи. Не поспішав, не кидався у крайнощі, як деякі з колег по Народному Секретаріату, коли після тріумфального взяття Києва буквально через два з половиною тижні довелося залишити його австро-німецьким окупантам, поспіхом відступати на схід. Ряд народних секретарів вийшли тоді з уряду і вирушили у діючі частини на фронт.

Миколі Олексійовичу до початкових функцій додали ще й посаду народного секретаря торгівлі й промисловості, а 4 березня 1918 р. ЦВК Рад України призначив його Головою Народного Секретаріату та народним секретарем зовнішніх справ.

Від ясної, чіткої уяви новообраного голови уряду про ситуацію, у якій знаходилась тогочасна Україна, від глибини усвідомлення її статусу у стосунках як з іншими національно-державними утвореннями колишньої імперії, так і зі своїми західними сусідами багато в чому залежала політика, лінія поведінки Народного Секретаріату. Ось коли у величезній нагоді Миколі Олексійовичу стали його знання тих процесів, що розвивалися в країні протягом 1917 — перших місяців 1918 року.

Проте, мабуть, не можна не зазначити, що Скрипник здебільшого знав про ці події із періодики, від товаришів по партії. Безпосередню участь у розв'язанні тих чи інших проблем, зокрема національно-державних, він став брати лише останнім часом. І якщо прагнути з'ясувати гносеологію поглядів М. О. Скрипника на шляхи розвитку України, то все ж доведеться визнати, що до березня 1918 р. українська проблема мала для нього більше теоретично-абстрактний характер.

Очевидно, не можна вважати, що Скрипник досить глибоко володів і теоретичними засадами в національному питанні. В усякому разі, у своїх публікаціях він цієї проблеми практично не торкався. Отже, до конкретних питань національно-державного, а далі і національно-партійного будівництва Микола Олексійович був начебто у цілому підготовлений, хоч назвати цю готовність оптимальною все ж таки не можна.

17 — 19 березня 1918 р. у Катеринославі відбувся II Всеукраїнський з'їзд Рад. Після впертої боротьби (більшовики не мали тут більшості, поступалися фракції «лівих есерів») було підтримано підписання РСФРР Брестського миру. Зважаючи на умови останнього, які формально розривали зв'язок України з Росією, з'їзд оголосив Україну незалежною радянською республікою і заявив, що по суті взаємини братніх республік залишаються попередніми.

Наприкінці березня 1918 р. Скрипник очолив Надзвичайне повноважне посольство України до Москви. Роз'яснюючи його мету, Микола Олексійович у спеціальній статті і виступі 1 квітня на засіданні ВЦВК РСФРР розкрив суть рішень II Всеукраїнського з'їзду Рад: проголошення незалежності України, незмінність дружнього ставлення до Росії (Брестський мирний договір лише «формально розривав ті федеративні узи, які досі зв'язували Російську Федерацію з Україною»), рішучість боротися проти окупантів і Центральної Ради за відновлення в Україні влади Рад, федеративних зв'язків з Росією⁹.

Після оголошення декларації повноважного посольства РНК 3 квітня ухвалив резолюцію, в якій висловив своє «захоплене співчуття героїчній боротьбі трудящих і експлуатованих мас України»¹⁰.

Однак паралельно вибухнув інцидент, який, з одного боку, висвітлив справжнє ставлення наркома у справах національностей, а згодом найвищого керівника партії і держави Й. В. Сталіна до України, її суверенності, її повноважних представників, а з другого, чимало визначив у його особи-

стих майбутніх стосунках з одним із найталановитіших діячів України тих років — М. О. Скрипником.

4 квітня 1918 р. у розмові по прямому проводу з головою ЦВК Рад України В. П. Затонським Й. В. Сталін зробив заяву: «Ми тут всі думаємо, що ЦВК України повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить грати в уряд і республіку, здається, вистачить, час кинути гру. Прохаю передати копію цієї записки Надзвичайному Комітету (так в тексті, очевидно, — комісару — *авт.*), Донському Ревкому і ЦВК України. Нарком Сталін»¹¹.

Звичайно, такий крок наркома у справах національностей, манера, у якій він був здійснений, викликали природне обурення представників Української Соціалістичної Радянської Республіки. Надзвичайне посольство терміново підготувало заяву урядові Російської Радянської Федерації. Його підписали Голова Народного Секретаріату М. О. Скрипник, інші народні секретарі. «Ми повинні заявити найрішучіший протест проти виступу наркома Сталіна, — говорилося у документі. — Ми повинні заявити, що ЦВК Рад України і Народний Секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого НАРКОМА Російської Федерації, але волю трудящих мас України, яка виразилась у постанові II Всеукраїнського з'їзду Рад. Заяви, подібні зробленій наркомом Сталіним, спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і не допустимі з боку представника сусідньої Республіки. Трудящі маси України ведуть свою боротьбу зі своєю буржуазною контрреволюцією незалежно від того чи іншого рішення Раднаркому Російської Федерації, і зривається Радянська влада на Україні зараз багнетами німецьких військ. І якщо хто-небудь наслідкується назвати боротьбу української трудящої маси «грою», яку «час припинити», то самі маси України, що ведуть боротьбу, думають інакше, і ті делегації, які звертаються до нас навіть із зайнятих германцями місцевостей України, підтверджують це, як і та боротьба, яка тепер ведеться нашими військами. Дружнє ставлення, до якого зобов'язався Рад. Нар. Комісарів Російської Федерації щодо Української Республіки, вимагають недопущення заяв, які спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і прямо сприяють ворогам українських трудящих мас».

Далі повноважне представництво України спробувало довести, що його діяльність ніякою мірою не може розглядатись як така, що суперечить Брестській угоді і може спричинитися до конфлікту між РСФРР і Німеччиною. «Окремі групи і частини Російської Федерації від неї відколюються (Крим, Дон і т. д.), зараз пропонують Українській Народній Республіці створення «Південної Радянської Федерації». Але Народний Секретаріат завжди прагнув об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящі маси місцевостей, на які чинить замаху ця Центральна Рада, проте ніскільки не має намірів втягувати в свою боротьбу Російську Федерацію або її окремі частини».

Автори документа торкнулися і питання, яке навряд чи на той час мало однозначне тлумачення — про належність частини Області Війська Донського — а саме Таганрозького округу України. «Відносно вимог наркома Сталіна, щоб Народний Секретаріат України залишив Таганрог, ми лише вкажемо, що Таганрог є частиною території Української Народної Республіки і лише населення цієї території може заявити, до якої Радянської Федерації воно бажає належати — до Російської чи Української».

Надзвичайне повноважне посольство висловило прохання до уряду РСФРР «зробити належне роз'яснення щодо виступу наркома Сталіна і тим відвернути можливі наслідки його виступу, які так шкідливо можуть відбитися на боротьбі трудящих мас України за соціалізм»¹².

Як було вичерпано конфлікт — достеменно невідомо. Оскільки з боку української делегації нарікань з цього приводу більше не було, очевидно, Леніну, як і завжди, вистачило дипломатичного і політичного хисту, щоб примусити Сталіна зняти напругу.

Та навряд чи до цього моменту більше подумки не звертались ні Сталін, ні Скрипник. І можна допустити, що осад, який залишила ця історія в пам'яті обох, не раз позначався на їх позиціях щодо національних аспектів розв'язання різних проблем, а також і на їх особистих стосунках.

Резюмуючи сказане, можна відзначити, що в той час, коли уряд Радянської України очолював М. О. Скрипник, з різних обставин статус України як національно-державного утворення не усталився. Він змінювався, нерідко втілюючи у собі в різних комбінаціях принципові підходи до розв'язання національної проблеми з факторами тимчасової дії, елементами політичного, дипломатичного характеру. Таке поєднання часом було досить суперечливим. Постійна ж причетність Скрипника до пошуків розв'язання найскладніших проблем національно-державного будівництва, відносин з іншими державними утвореннями виробили в ньому своєрідну методику, якої він дотримувався і надалі, намагаючись іноді штучно поєднати суперечливі елементи, хоч настигнута потреби в цьому уже й не було. Це іноді призводило до виникнення нових ускладнень, коштувало самому Миколі Олексійовичу нелегких моральних переживань і збитків.

Подібно до того, як Скрипнику довелося впритул зіткнутися з проблемою державного будівництва в Україні в той час, коли цей процес набув уже досить помітної сили, хоч і не досяг більш-менш визначених форм, він поринув і у справу утворення Комуністичної партії України, коли тут було пройдено лише початковий шлях.

Пізніше, на I зїзді КП(б)У, Скрипник згадував, що ще влітку 1917 р. ЦК РСДРП(б) пропонував йому поїхати в Україну для утворення тут партії. Це твердження викликає певні сумніви. По-перше, немає жодних свідчень, щоб для Леніна, ЦК РСДРП(б) така проблема набула вже тоді практичного значення. По-друге, ідея консолідації більшовицьких сил у загальноукраїнському масштабі влітку 1917 р. тільки-но народжувалась і ще не оволоділа скільки-небудь широкими колами навіть керівних працівників місцевих організацій. Це стало однією з головних причин практичної безплідності крайового (обласного) з'їзду РСДРП(б) 3 — 5 грудня 1917 р. Обраний на ньому Головний комітет РСДРП(б) — соціал-демократії України не міг стати за таких умов керівним центром більшовиків України і нічого так і не зробив.

Умови австро-німецької окупації по-новому загострили проблему, активізували полеміку серед керівних більшовицьких організацій про шляхи утворення республіканської партійної організації, її майбутню стратегію і тактику. Тоді як прихильники «лівих» поглядів відстоювали формування повстання проти окупантів і створення з цієї метою окремої Компартії України, прибічники правих поглядів виходили з того, що без допомоги з боку Росії повстання безперспективне, внутрішніх потенцій для нього недостатньо, а Компартія України має бути обов'язково складовою частиною РКП(б).

Скрипник намагався у згаданих питаннях виробити власну лінію. На Таганрозькій партійній нараді (19 — 20 квітня 1918 р.) він запропонував резолюцію, яка відкидала і «меншовицько-угодовські» пропозиції правих поглядів і «есерівський чистий інсurreкціонізм» виразників «лівих» поглядів. Учасники наради у більшості згодні з ним і визнали за необхідне організувати партизансько-повстанську боротьбу трудящих в тилу німецько-австрійських військ, визначили курс на підготовку повстання проти окупантів та їх пособників, підкресливши «залежність успіху цього повстання від збереження і зміцнення Радянської влади в Російській Федерації і від дальшого розвитку світової соціалістичної революції». Одним із найневідкладніших і найважливіших партійних завдань учасники наради визнали «відтворення класової партійної організації пролетаріату та її керівництва в справі організації і ведення повстання робітничого класу і селянства проти диктатури контрреволюційної буржуазії»¹³.

Тут знову особливу роль відіграв Скрипник. Проекту резолюції правих (автор Е. І. Квірінг) «Створити автономну партію з своїм Центральним

Комітетом і з своїми з'їздами, але підпорядковану спільному Центральному Комітету і з'їздам Російської комуністичної партії» Микола Олексійович протиставив свій: «Створити самостійну комуністичну партію, що має свій Центральний Комітет і свої партійні з'їзди і зв'язану з Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)»¹⁴.

Учасники наради більшістю голосів (за — 35, проти — 21, 1 — утримався) знову підтримали Скрипника. Серед тих, хто голосував за запропоновану ним резолюцію, були і однопіддумці Г. Пятакова, Г. Лапчинського — прибічники утворення окремої комуністичної партії на Україні. Їх розрахунок був простим — організаційно відірвана від РКП(б) КП(б)У стала б знаряддям для зриву Брестського миру.

З чого ж виходив Скрипник, коли висував свій проект резолюції. Адже позиції «лівих комуністів» він ніколи не поділяв, сам застерігав проти «лівокомуністичної» небезпеки. Так, уже дещо пізніше, 8 червня 1918 р., на засіданні Оргбюро по скликанню I з'їзду більшовицьких організацій України він вступив у дискусію з Г. Пятаковим. Останній звинуватив Миколу Олексійовича у тому, що той на нараді з представниками Донецько-Криворізького басейну і більшовицької фракції Румчероду (ЦВК Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеської області. Існував з літа 1917 р.) заявив про можливість на наступному з'їзді «висловитись проти виділення із РКП комуністів (більшовиків) України у самостійну партію, в разі якщо на з'їзді «ліві комуністи» будуть у більшості».

Скрипник пояснив, що такий крок буде доцільним, «якщо на з'їзді утвориться «лівокомуністична» більшість, яка буде прагнути це виділення в окрему партію зробити засобом боротьби з Російською Комуністичною партією та її політикою». Він підкреслював, що «лівокомуністична» більшість може при виділенні піти шляхом боротьби з РКП, від чого вже тепер потрібно відмежуватися»¹⁵.

Таким чином, між позиціями М. Скрипника і Г. Пятакова та Г. Лапчинського була суттєва відмінність.

Та для дослідників позиції Миколи Олексійовича завжди було нелегко розібратися у її мотивах. Адже він сам формулював їх не вельми чітко і переконливо. Увага зосереджувалася, передусім, на тому, що Скрипникова ідея відокремлення КП(б)У виходила з турботи про збереження Брестського миру і уявлялася йому актом чисто формальним.

Проте, думається, справжні засади такої позиції слід шукати глибше. Перш за все, створення самостійної комуністичної партії логічно витікало з уяви про суверенне державне утворення. Будь-яке інше розв'язання питання про співвідношення принципів державного і партійного будівництва було б неодмінно суперечливим.

По-друге, Микола Олексійович, як і інші члени більшовицької партії, сподівався на швидку перемогу світової пролетарської революції, після якої і стосунки між всіма націями, народами, державами мали базуватися на якісно нових принципах, привести до утворення всесвітньої соціалістичної федерації. Природно, що у такому разі і відповідними мали бути взаємовідносини між собою. Найбільшою мірою новій ситуації відповідало б утворення Комуністичного Інтернаціоналу, який би й об'єднав всі національні компартії як однакові і рівні.

Що ж до того, що більшовикам України довелося б декларувати свою окремішність від РКП(б), то Скрипник розглядав це не як акт руйнування єдиної партії, а саме як формальну декларацію, оскільки свято вірив у те, що комуністам внутрішньо іманентний інтернаціоналізм, а поступка обставинам може бути легко виправлена в будь-який момент.

Звичайно, у таких розрахунках було чимало ідеалізму: від надій на світову революцію до піклування про обов'язкову відповідність, практично тотожність, принципів партійного будівництва принципам державного будівництва.

Сумніватись у чистоті задумів Скрипника немає жодних причин. Та й не зважати на їх абстрактність, нереальність ніяк не можна.

Все ж з часу Таганрозької наради справа утворення Компартії України набула могутнього імпульсу, була переведена у практичну площину. Для підготовки з'їзду більшовицьких організацій України було призначено Організаційне бюро, до якого увійшли А. Бубнов, Я. Гамарник, В. Затонський, С. Косіор, І. Крейсберг та ін. Очолив Оргбюро (став його секретарем) М. Скрипник. На його ж пропозицію було ухвалено назвати майбутню республіканську партійну організацію Комуністичною партією (більшовиків) України. Нарада не прийняла пропозицію полтавської групи більшовиків і «лівих» українських соціал-демократів назвати партію «Українською Комуністичною партією», оскільки це суперечило її інтернаціональному характерові, а також відхилила запропоновану Е. І. Квірінгом назву партії «РКП(б) — на Україні».

Очолюване Скрипником Оргбюро провело значну роботу по підготовці партійного форуму, відновленню більшовицького підпілля в Україні. Микола Олексійович був однією з ключових фігур у стосунках з В. І. Леніним, ЦК РКП(б), коли йшов пошук найсприятливішого варіанта утворення КП(б)У. Особливою була і його роль на I з'їзді більшовиків України, що проходив у Москві 5 — 12 липня 1918 р. Можна сказати, що практично всі питання були обговорені за його активною участю, він мав відношення до підготовки всіх найважливіших ухвал.

Щоправда, не всіх їх вдалося провести. Так, за наполяганням правих було вирішено розформувати Народний Секретаріат (Скрипник, що очолював тоді Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів, інакше: Повстанський народний секретаріат або Повстанська дев'ятка, — був проти). Не пройшли й інші проекти резолюцій Скрипника, зокрема, принципова — про поточний момент.

Та головним завданням I з'їзду було об'єднання більшовицьких організацій України — утворення Комуністичної партії України. На з'їзді, як і на Таганрозькій партійній нараді, було висловлено дві точки зору з питання утворення Компартії України. З основною доповіддю виступив М. Скрипник, із співповіддю — Е. Квірінг. Вони й запропонували делегатам з'їзду відповідні резолюції.

Позиція М. О. Скрипника порівняно з Таганрогом дещо змінилася. У його проекті були відсутні слова про «самостійну Комуністичну партію України», а в констатуючій частині вказувалося, що зв'язок з РКП(б) «залишається і повинен залишитися надалі, незалежно від тієї чи іншої формальної сторони партійного будівництва»¹⁶. Разом з тим в резолюції не йшлося про те, що КП(б)У створюється як місцева організація єдиної РКП(б), а, як і на Таганрозькій нараді, фактично декларувалося утворення окремої, організаційно самостійної Компартії України.

У проекті резолюції Скрипник сформулював такі головні положення і пропозиції: «Беручи, разом з тим, до уваги: 1) що комуністи всіх країн повинні становити й фактично становлять одну Комуністичну партію з єдиною програмою і єдиним фронтом боротьби за диктатуру пролетаріату, фактичним керівним центром якої є ЦК РКП, і що комуністичні партії окремих країн у III Інтернаціоналі становлять лише окремі загоны;

2) що комуністи України всією своєю діяльністю пов'язані з Російською Комуністичною партією (більшовиків) і цей зв'язок лишається й повинен лишатися надалі, незалежно від тієї чи іншої формальної сторони партійного будівництва;

3) що комуністи України всією своєю діяльністю на Україні повинні підтримувати політику Російської Комуністичної партії, яку вона проводить у Росії і яка основана на передишці й збиранні сил, повинні дотримуватись загальних постанов ЦК і з'їздів РКП, беручи все це до уваги, I з'їзд партійних організацій комуністів (більшовиків) України постановляє: комуністичні організації України об'єднуються в окрему Комуністичну партію (більшовиків) України з своїм Центральним Комітетом і своїм з'їздом, формально зв'язану з Російською Комуністичною партією через міжнародну комісію III Інтернаціоналу.

З'їзд доручає Центральному Комітетові за погодженням з ЦК РКП встановити форми організаційного зв'язку й спосіб можливої участі організації Комуністичної партії (більшовиків) України в загальних з'їздах Російської Комуністичної партії»¹⁷. При цьому Микола Олексійович, якщо судити з його власних тверджень, був далеким від переслідування сепаратистських цілей. «Не в наших інтересах, — говорив він, — не тільки поділ державних одиниць, але й будь-яке дроблення сил наших, безперечно нам непотрібне і шкідливе. Ми — прихильники демократичного централізму, прагнемо об'єднати всі сили для боротьби зі спільним ворогом, що стоїть перед нами. Згідно з цим ми повинні уникнути всяких поділів і дроблень»¹⁸.

Як же в такому разі поєднати логіку утворення окремої партії з необхідністю консолідації зусиль комуністів України і Росії? На це питання, яке об'єктивно поставало перед Скрипником і яке йому ставили на з'їзді опоненти, він намагався відповісти виходячи передусім з особливостей ситуації в республіці. Це — державне відокремлення України від Росії, здійснене IV Універсалом Центральної Ради, з чим довелося згодитись РСФРР при підписанні Брестського миру. Це — існування в Україні гетьманського режиму. Це — нелегальне становище більшовиків, їх підпільна діяльність, головним змістом якої була підготовка збройного повстання проти окупантів, монархічного режиму.

У позиції Миколи Олексійовича не на останньому місці була турбота про умови дотримання Брестського миру. «Нам треба, — наголошував він, — пристосуватись до ворога, відповідно до тих умов, в яких ми перебуваємо. І якщо, хоч на певний проміжок часу, створюється ця ефемерна українська держава з гетьманом на чолі, то нам доводиться відповідно до цього шикувати свої лави для того, щоб повести робітників в атаку проти ворога, і повести, не звальюючи відповідальності за цю нашу боротьбу на тих, хто стоїть поряд з нами на своїх постах і вершить свою комуністичну справу»¹⁹.

Причому Скрипник вважав цей аспект відповідності партійного будівництва державним зобов'язанням настільки важливим, що до сформульованої тут тези повертався неодноразово протягом обговорення питання про принципи організації Компартії України. «Завдяки сучасному міжнародному становищу Російська Радянська влада є тепер безперечно керівним органом і знаряддям нашої партії, — підкреслював він. — Тим часом Російська Радянська влада, завдяки міжнародним відносинам, перебуває в такому становищі, коли створювати міжнародні ускладнення не доводиться, вони виникають і поза її волею, їх створюють й інші партії. Але нашим завданням є те, щоб ми поставили перед собою конкретну мету, яка при всій відмінності течій, що борються тут, в загальному визнається всіма ними, щоб ми політичну відповідальність не перекладали на плечі Російської Комуністичної партії, на якій уже зараз лежить відповідальність за всі справи Російської Радянської республіки. Це питання не дипломатії, а питання про те, як побудувати відносини так, щоб діяльність, яку веде партія у різних країнах, в одній країні при різних умовах роботи цих партій у різних країнах, не тільки не могли використати вороги, а, навпаки, щоб вона сприяла в одному річизі загальному прагненню Комуністичної партії, а не діяла у розріз з нею. Виходячи з цих міркувань, треба було б визнати, що організаційна відособленість, організаційне виділення на Україні Комуністичної партії більшовиків (що будеється) нині необхідне»²⁰.

Одночасно не можна не відзначити, що реалістичні міркування Скрипника дивним чином переплітались з досить-таки ідеалістичними, навіть де-що ефемерними уявами. Так, наголошуючи на відособленні більшовиків України на ґрунті дипломатичних факторів, він тут же пропонував доволі непевну конструкцію відносин з РКП(б).

«Російська Комуністична партія, — говорив Микола Олексійович, — є тим джерелом, звідки ми черпаємо досвід революції і звідки ми всі — робітники і найбідніші селяни на Україні — беремо кожен собі приклад,

як іти, яким шляхом вести свою боротьбу. Це ще очевидніше для нашої партії. Ми — молода організація, яка щойно пережила контрреволюційний розгром і заново відбудовується. Певна річ, все, що ми повинні мати для своєї діяльності, ми, товариші, насамперед візьмемо з Російської Комуністичної партії. Тому фактично становище лишається таким, як було й раніше. Підкреслюю: фактично перед нами буде Російська Комуністична партія з її центральними установами, і ми будемо по ній, по цьому флангу шикуватися, ідучи у своєму партійному будівництві все далі й далі. Лозунги, під якими ми будемо йти, виходитимуть з Російської Комуністичної партії. Так воно буде й надалі, інакше й бути не може. Формально, певна річ, створюється таке становище, за якого наша партія виділяється. Але це формальна сторона, за якою наша партія виділяється. Але це формальна сторона, яка для нас, прихильників революційного Інтернаціоналу, значення не має»²¹.

Чому ж у уяві Скрипника виділення в окрему партію трактувалось як суто формальне? Важливим для Миколи Олексійовича є посилення на те, що такий акт був би формальним саме для прихильників ІІІ, тобто вже Комуністичного Інтернаціоналу. Посилання хистке уже хоча б тому, що такої міжнародної організації комуністів на той час ще не існувало, а лише йшла підготовча робота до її створення. І навіть передбачаючи основні її характерні риси, навряд чи можна було судити про них напевне. Тим більше відштовхуватись як від фактора визначального. М. О. Скрипник спеціально намагався довести, що партії, які входили до ІІ Інтернаціоналу, відрізнялися одна від одної тим, що мали не лише відмінну організаційну будову і тактику, але й програмами. На міжнародних конгресах лише відбувалася координація їх лінії поведінки. Для прихильників ІІІ Інтернаціоналу уява про програму діяльності комуністів різних країн, на думку Миколи Олексійовича, мала докорінно відрізнятись. «На даній стадії розвитку фінансового капіталу, — говорив він, — перед пролетаріатом стоїть завдання — боротися за соціалістичну революцію, за диктатуру пролетаріату, і це буде відповіддю на ті імперіалістичні шляхи, якими розв'язуються наявні суперечності суспільного розвитку, буде відповіддю на ті шляхи світової війни, що нині поставлені й у майбутньому передбачаються. Відповідно до цього у нас програма фактично одна в усіх країнах і для всіх комуністичних партій. В цьому відношенні наше розуміння партії в ІІІ Інтернаціоналі інші, ніж у ІІ Інтернаціоналі. Тепер усі комуністи всього світу становлять фактично одну партію»²².

Звичайно ж, у даному разі Микола Олексійович без належних підстав вважав тотожними цілі і програми діяльності комуністів різних країн на тогочасному етапі, явно переоцінював ступінь їх переконань як такий гарант єдності, якому не можуть зашкодити ані державні кордони, ані перегородки організаційного характеру. Тому й сприймати висловлені міркування як достатньо вагомі аргументи ніяк не можна.

Не в меншій мірі це стосується і спроб Скрипника пояснити свої пропозиції щодо утворення окремої КП(б)У логікою приведення організаційних форм діяльності комуністів у відповідність з факторами національно-державного спрямування.

Дійсно. У одних відношеннях Скрипник вважав (принаймні теоретично) Україну державним утворенням, тотожним іншим державам і відповідно доходив висновку про необхідність окремої Комуністичної партії. В інших же випадках називав гетьманську Українську державу під німецькою окупацією ефемерною, — і не лише тому, що вона мала маріонетковий характер щодо окупантів, а й за природою, так би мовити, генетичного походження. Щоправда, останнє не заважало йому знову робити висновки про необхідність окремої організації партії, але вже через особливі умови діяльності комуністів України.

Водночас, входячи в суперечність з самим собою, на тому ж таки І з'їзді КП(б)У Скрипник намагався твердити, що «національне питання знято з порядку денного». У протоколах його виступ під час обговорення ре-

зольції «Україна і Росія» передано у такому вигляді: «Тов. Скрипник доводить, що лозунг права нації на самовизначення, аж до відокремлення, мав своє виправдання до Жовтневої пролетарської революції. У процесі розвитку боротьби класів ми можемо становитись на різні позиції у цьому питанні. І саме для України характерна діалектична зміна нашого ставлення до цього лозунга. До Жовтня наша лінія була цілком вірною, але коли у влади став пролетаріат, становище докорінно змінилося.

Вже під час Брестських переговорів Всеукраїнський з'їзд Рад висловився проти виділення, а тепер ми проти виділення подавно, бо тепер самостійність — ширма для контрреволюційної боротьби проти Радянської влади.

Але первісний наш лозунг у свій час мав значення і буде мати його у першу стадію революції в Австро-Угорщині, хоронити його, у всякому разі, ще рано, бо він не скрізь ще пройдений і зживається у ході боротьби»²³.

Таким чином, аргументацію М. О. Скрипником необхідності утворення окремої від РКП(б) Компартії України, виходячи із стану відносин України і Росії, визнати логічною, доказовою не можна при всьому бажанні. Скоріше, тут можна вести мову про відсутність до кінця продуманої, всебічно теоретично опрацьованої, вибудованої, зваженої схеми. І хоч на I з'їзді КП(б)У його підтримали прихильники Г. Пятакова, М. Скрипник у процесі обговорення резолюцій, що набуло пристрасної суперечки, зняв свій проект. Це зумовило прийняття пропозицій Е. Й. Квірінга про утворення КП(б)У на правах обласної організації РКП(б).

Після всебічного обговорення з'їзд більшістю голосів прийняв резолюцію, запропоновану Е. Й. Квірінгом, і постановив: «Об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України з своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП».

Судячи з усього, Скрипник зняття своєї резолюції з голосування, схвалення іншої резолюції не сприйняв як власну поразку. Перевагу, як і завжди, взяла уява про революційну доцільність, про найефективнішу форму життєдіяльності партійного організму. Микола Олексійович і на заключному етапі з'їзду справляв на його роботу великий вплив. Зокрема, саме з його пропозиції з кількох можливих варіантів було ухвалено назвати республіканську партійну організацію Комуністичною партією (більшовиків) України. У заключний день роботи з'їзду Скрипник зробив доповідь «Практичні і організаційні завдання партії на Україні». З його ініціативи з'їзд вирішив утворити в Україні обласні партійні організації.

М. О. Скрипника було обрано до керівного органу комуністів України — кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Він з повним правом міг вважати Компартію України в тому вигляді, в якому вона народилася, і своїм дітищем.

Надалі його доля була щонайтісніше пов'язана з її діяльністю. Делегат майже всіх наступних з'їздів і конференцій (аж до смерті), з кінця 1918 р. практично незмінний член ЦК, з 1923 по 1925 р. — кандидат, а в 1925 — 1933 роках — член Політбюро ЦК, Микола Олексійович завжди користувався величезним авторитетом і робив вагомий внесок у розв'язання проблем, якими займалась республіканська партійна організація.

Щоправда, доля склалася так, що йому ніколи не довелося очолювати КП(б)У, хоч здавалось, підстав для цього у нього було не менше від інших. Подеякували, що це пов'язано з його помилковою позицією (так вважалося десятиліття) у питанні про утворення партії на I з'їзді КП(б)У, яку, начебто, йому не могли вибачити ні Ленін, ні ЦК РКП(б), ні партійний актив України.

Думається, що ніякої логіки у таких міркуваннях немає. Секретарями ЦК КП(б)У обирались Г. Пятаков, Й. Квірінг, С. Косіор, які в багатьох принципових питаннях того нелегкого часу нерідко дотримувались, як

офіційно вважалось, оцінювалось у відповідних документах, хибних поглядів, припускались досить серйозних помилок.

Очевидно, тут більшу роль відіграли інші мотиви. М. О. Скрипник, як правило, не примикав до жодної з течій, що тоді сформувалися і проявляли себе нерідко з полярних позицій. Він ніколи не прагнув до фракційності, до згуртування навколо себе якоїсь групи людей, завжди хотів бути вище за таку поведінку, сподівався, що принципово відстоює загальнопартійний інтерес. І поки точилася боротьба між представниками «лівих» і правих, він, природно, не міг реально претендувати на першу роль у партії, за яку точилося нерідко відчайдушне суперництво.

А згодом настали інші часи, які покликали на авансцену інших виконавців. Микола Олексійович тим часом дедалі більше займався державними справами, набував досвіду державного діяча. Його анкета періоду громадянської війни миготить частими змінами місць роботи: завідувачий відділом по боротьбі з контрреволюцією, член колегії Всеросійської ЧК, Народний комісар державного контролю в уряді Радянської України, народний комісар робітничо-селянської інспекції УСРР, народний комісар внутрішніх справ республіки. З квітня 1922 р. до початку 1927 р. він очолює комісаріат юстиції, водночас обіймає посаду Генерального прокурора УСРР.

Мабуть, цілком правомірно виникає питання, чому у вищих сферах юриспруденції, правопорядку, державного будівництва країни, а потім республіки такий довгий час перебувала людина, яка не мала не лише спеціальної, а навіть будь-якої вищої гуманітарної освіти, яка, здавалось, ніколи не виявляла нахилу до роботи в цій зовсім непростій і нелегкій галузі. Судячи із творчої спадщини, не можна було віднести заняття проблемами законності, криміналістики до вподобань Миколи Олексійовича.

Залишається шукати більш-менш переконливі пояснення перш за все в ідейно-психологічній сфері. Наскільки М. О. Скрипник був відданий ідеї соціалістичної революції, готовий на будь-які самопожертви заради її торжества, настільки ж непримиренним він був до її ворогів, готовим до послідовної, безкомпромісної боротьби з ними. І за тодішніми уявами така якість, така націленість переважували будь-які інші критерії. Микола Олексійович і сам ніколи не приховував свого жорсткого ставлення до супротивників нового ладу.

Біда Скрипника, його покоління полягала, очевидно, насамперед у тому, що вони абсолютизували закони класової боротьби, протиставляли їх загальнолюдським законам і, не задумуючись, відкидали останні як нічого не варту формальність, якщо вони заважали їх революційній практиці.

І, можливо, Скрипник ніколи б не заслужив такої шани і уваги нащадків, якби він замикався лише на своїх тогочасних службових обов'язках. Його діяльна творча натура, характер, темперамент вимагали значно більших обширів. Він плідно проявляв себе одночасно в багатьох сферах суспільного життя.

Одна з таких сфер — національна. Твердити, що тут виявлявся якийсь особливий потяг, особлива любов, мабуть, не варто. Швидше можна допустити, що Микола Олексійович вважав це вимушеною необхідністю, невідворотним обов'язком, який він прийняв на себе свідомо, а поступово сам себе переконав, що, окрім нього, з таким завданням навряд чи інший хто впорається. Проте таке припущення може виявитись хибним, чи ж то не в усьому близьким до істини. Єдине, що з певністю можна стверджувати, так це те, що незалежно від посад, які обіймав Скрипник, він завжди вважав своїм обов'язком пильнувати за тим, як здійснюються принципи національної політики, як відбиваються ті чи інші кроки в цій галузі на суверенітеті республіки, як іде процес будівництва багатонаціональної держави.

(Далі буде)

- ¹ Б а б к о Ю. Солдат партії (Про М. О. Скрипника). — К., 1962; Б а б к о Ю., Білоркобильський І. Микола Олексійович Скрипник. — К., 1967.
- ² Мацевич А. Микола Скрипник. Біографічна повість. — К., 1990. — 216 с.
- ³ Білокін С. І. Нарком // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди. — К., 1990. — С. 357 — 367; Нечай П. Ім'я і доля. Героїчні і трагічні сторінки біографії М. О. Скрипника // Київська правда. — 1989. — 12, 14, 15 лют.
- ⁴ Кошелівець І. Микола Скрипник. — Мюнхен, 1972. — 343 с.
- ⁵ Скрипник М. О. Вибрані твори. — К., 1991. — 617 с.
- ⁶ Скрипник М. Статті й промови. — Т. 1. — Харків, 1930. — С. 1 — 5.
- ⁷ Там же. — С. 6.
- ⁸ Скрипник М. Воспоминания об Ильиче. — М. — Л., 1927. — С. 77 — 78.
- ⁹ Скрипник М. Статті і промови. — Т. 1. — С. 102.
- ¹⁰ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 5. — 1974. — С. 356.
- ¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО) ф. 39, оп. 4, спр. 192, арк. 1.
- ¹² Там же.
- ¹³ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.) Сб. документов и материалов. — К., 1962. — С. 83, 84, 86.
- ¹⁴ Там же. — С. 82 — 83.
- ¹⁵ Коммунист. — 1918. — № 1 — 2. — С. 31 — 32.
- ¹⁶ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. — С. 179.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Там же. — С. 167.
- ¹⁹ Там же. — С. 167 — 168.
- ²⁰ Там же. — С. 167.
- ²¹ Там же. — С. 168.
- ²² Там же. — С. 166.
- ²³ Там же. — С. 128 — 129.